

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱԻ

ՆՈՐԱՅՆՑ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐ ՍՈԹՔԻՑ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արչավախտմբը Գեղարքունիքի մարզի Սոթք գյուղում 2014 թ. հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելիս հայտնաբերեց երեք նոր տապանաքար, որոնցից երկուսը տեղացիների կողմից նկատվել էին շինարարական աշխատանքների ընթացքում, իսկ երրորդը ներառված էր հողամասերից մեկի ցանկապատում: Հոգվածը նպատակ ունի տարածաշրջանի պատմական զարգացումների համատեքստում քննարկել հիշյալ տապանաքարերի ծագումնաբանության հարցերը, անդրադառնալ դրանց թվագրության եւ պատկերաքանդակների իմաստաբանության խնդիրներին¹:

Պատմաաշխարհագրական ակնարկ. Սոթք գյուղը գտնվում է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի հարավարեւելյան հատվածում՝ Վարդենիս-Քարվաճառ ճանապարհին²: Հանդիսանալով Սոթքի լեռնանցք մոտող վերջին եւ համանուն ոսկու հանքերին (ամենամեծը Մերձավոր Արեւելքում) ամենամոտ բնակավայրը, սկսած հնագույն ժամանակներից, ունեցել է կարեւոր ռազմավարական նշանակություն (Սոթքով էր անցնում միջնադարյան առեւտրական քարավանային Դվին-Պարտավ ճանապարհը)³:

¹ Օգտակար խորհուրդների եւ ցուցումների համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում հայագետներ Հուսիկ Մելքոնյանին, Ալեքսան Հակոբյանին, Արմեն Քեշիշյանին, Արսեն Հարությունյանին, Աստղիկ Բաբաջանյանին, Սամվել Կարապետյանին, Արտակ Դաբաղյանին, Համլետ Պետրոսյանին եւ Կարեն Մաթետոսյանին:

² Թ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երեւան 1960, էջ 37-38. Անանուն, Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, հտ. 10, Երեւան, 1984, էջ 489. Անանուն, Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երեւան, 2008, էջ 181. Ս. Հակոբյան, Ա. Հակոբյան, Հայաստանի Հանրապետություն. պատմական հանրագիտարան, Երեւան, 2015, էջ 413:

³ Մանրամասն տես Ս. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Յերեվան, 1935, էջ 84. Հ. Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երեւան, 1936, էջ 194-204. Ս. Երեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, մաս Ա., Երեւան, 1952. Վ. Աբրահամյան, Արիեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ., Երեւան, 1956, էջ 18. Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երեւան, 1960, էջ 6. Հ. Նալբանդյան, Արաքական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մա-

Սոթքի վերաբերյալ, որն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ընդգրկված էր Սյունիք աշխարհի Սոթք գավառում, տեղեկություններ են հաղորդում Կլավդիոս Պտղոմեոսը, Մովսես Խորենացին, Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Սեբեոսը, Մովսես Կաղանկատվացին, Աբու Իսհակ ալ-Իսթախրին, Շամսուդդին ալ-Մուկադդասին, Վարդան Արեւելցին, Ստեփաննոս Օրբելյանը, Մովսես Երեցը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սիմեոն Երեւանցին, տեղագիրներ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, Աղվանից կաթողիկոս Սարգիս արքեպս. Զալալյանցը, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը, Ղեւոնդ Ալիշանը, Կարապետ եպիսկոպոսը⁴:

Մեզ հետաքրքրող թեմայի շրջանակներում Սոթքի պատմությանը, այնտեղից ծագող վիճաբերի, խաչքարերի ու տապանաքարերի ուսումնասիրությանն են անդրադարձել Ե. Լալայանը, Մեսրոպ արքեպս. Տէր-

սին (Յակուտ ալ-Համավի, Աբու-Ֆիդա, Իբն-Շադդադ), Երեւան, 1965, էջ 167. **Թ. Հակոբյան**, Սյունիքի թագավորությունը (պատմաաշխարհագրական առումով), Երեւան, 1966, էջ 93-95. **Բ. Հարությունյան**, Դվին-Պարտավ ճանապարհի Sisajan-Gelakuni գծամասը, ՊԲՀ, թ. 1, 1968, էջ 212-220. **Հ. Մանանդյան**, Դվին-Պարտավ հին ճանապարհը, Երկեր, Ե, Երեւան, 1984, էջ 192-218. **Մ. Բարխուդարյան**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Երեւան, 1999, էջ 267. **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի ամսին 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ Թ.-Ժ. դարեր, Երեւան, 2005, էջ 577, 658. **Ա. Ժամկոչյան**, Դվին-Պարտավ ճանապարհը վաղ միջնադարում (5-9-րդ դդ.), «Էջմիածին», 2005, ԺԲ., էջ 40-46. **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2010, էջ 109-110. **Ա. Եղիազարյան**, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երեւան, 2011, էջ 324-326. **Ռ. Հակոբյան (Թարումեան)**, Պետինգերյան քարտեզի «շրջանային ուղու» (Աղուանքում եւ Վիրքում) վերականգնման նոր փորձ, «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին, Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Երեւան, 2015, էջ 81-95:

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Ղ. Ինճիճեան**, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 278. **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Ս. Ղազար, 1893, էջ 63-76. **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 592-627. **Հ. Պերպերեան**, Արխարիացոյց Վարդանայ Վարդապետի, Փարիզ, 1960, էջ 12. **Ս. Ումադյան**, Սյունիքը դիցարան, Երեւան, 1981, էջ 55-62. **Ղ. Ալիշան**, Արցախ, Երեւան, 1993, էջ 17-25. **Բ. Հարությունյան**, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1995, թ. 1, էջ 191-208. **Գ. Գրիգորյան**, **Ս. Հախվերդյան**, Սյունիքի պատմություն (Հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը), Երեւան, 2001, էջ 13-15. **Գ. Աբգարյան**, Պատմութիւն Սեբեոսի, Երեւան, 2004, էջ 92. **Ա. Յակոբեան**, Պատմաաշխարհագրական եւ վիճաբագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009. **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ереван, 2011. **Տ. Գեւորգյան**, Հայոց արեւելից կողմերն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ատենախոսության սեղմագիր, Երեւան, 2013. **Ս. Զալալյանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մաս Ա., Բ., Երեւան, 2016, 311-319:

*Մովսիսյանը, Ս. Բարխուդարյանը, Ս. Սաղումյանը, Ք. Ավետիսյանը, Հ. Պետրոսյանը եւ Ա. Հարությունյանը*⁵:

Վերջին շրջանում Սոթքում իրականացվում են լայնածավալ հնագիտական աշխատանքներ: Դրանք ցույց են տալիս, որ տարածաշրջանը բնակեցված է եղել առնվազն Ք. ա. IV հազ. կեսերից⁶:

Սոթքը եւ համանուն գավառը, որ կոչվել է նաեւ Ծավղեք, Արտից կամ Ռմբոստեան, Արտաշիսյանների եւ Արշակունիների շրջանում առանձին վարչական միավորի (փոխարքայություն)՝ ամբողջ Արցախն իր մեջ ընդգրկող «Ծավղեացոց իշխանություն» կենտրոնն էր, իսկ դրանց անկումից հետո միացվեց Սյունիք նահանգին⁷: Թ. դարում Սոթք գավառն

⁵ Ե. Լալայան, ԱՀ, գք. XIX, Թիֆլիս, 1910, էջ 25-27. Մ. Տեր-Մոսվիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 27-31. Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, Երեւան, 1973, էջ 328-333. Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Երեւան, 1982, էջ 217-225. Ս. Սաղումյան, Վիմագիր մասունքներ, «Էջմիածին», 1994, Ը., էջ 100-112. Ք. Ավետիսյան, Սողքի 16-17-րդ դդ. խաչքարի պատկերագրությունը, «Ավարայր», 1999, թ. 2, էջ 7-12. Մ. Բալայան, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին VI-XV դարերում, Երեւան, 2003, էջ 115. Ս. Կարապետյան, Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երեւան, 2004, էջ 78-80. Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երեւան, 2008. Մ. Բալայան, Հայ Աղվանից եկեղեցին (Սկզբնավորումից մինչեւ մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 153. Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 114-115: Սողքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու, նրա վերականգնման եւ պահպանության աշխատանքների մասին տես Ա. Սարգսյան, Է. Հովսեփյան, Մ. Մարտիրոսյան, Դարերից ժառանգած՝ դարերի համար (փաստաթղթեր Սովետական Հայաստանում պատմության եւ կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության պատմությունից (1921-1941 թթ.), ԲՀԱ, 1982, թ. 3 (64), էջ 89-112. Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Խ. Դ., Երեւան, 1998, էջ 651. Վ. Հարությունյան, Ազգանվեր ջանքերի հանրագումարը, Երեւան, 1999, էջ 25-26. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հայոց պաշտամունքային վայրերը, Երեւան, 2009, էջ 302:

⁶ Հմմտ. R. Kunze, A. Bobokhyan, Kh. Meliksetian, E. Pernicka, D. Wolf, Archäologische Untersuchungen zur Umgebung der Goldgruben in Armenien mit Schwerpunkt Solk, Provinz Gegharkunik, Archäologie in Armenien. Ergebnisse der Kooperationsprojekte 2010-Ein Vorbericht, Halle (Saale), 2011, s. 17-50. D. Wolf, G. Borg, E. Pernicka, Kh. Meliksetian, Re. Klinze, A. Bobokhyan, Geoarchäologische Untersuchungen der Goldvorkommen von Solk und Fiolelovo, Armenien, Archäologie in Armenien. Ergebnisse der Kooperationsprojekte 2010-Ein Vorbericht, Halle (Saale), 2011, S. 51-72:

⁷ Ս. Երեմյան, «Ծավղեացոց իշխանություն», ԼՀԳ, թ. 7-8, 1960, էջ 41-52: Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 80. Ա. Մելքոնեան, Հայկական Քարվաճառ եւ Աղահեճք գաւառները պատմութեան մեջ, «Դրօշակ», 1993, թ.15, 23-29. Բ. Ուլուքաբյան, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 9-11: Տես նաեւ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 258. Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին -Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 46. J. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, S. 158. H.

անցնում է խաչների իշխանությունը, իսկ դարակեսին դառնում նաեւ նրա կենտրոնական գավառը, որտեղ իշխում էին Առանշահիկները: Ժ.-ԺԱ. դդ. Սոթքն ընդգրկված էր Փառխոսի «Ֆեոդալական թագավորության» կազմում⁸: ԺԲ.-ԺԶ. դարերում Սոթքի տերերն էին Դոփյանները, ԺԶ.-ԺԸ. դարերում՝ Մելիք-Շահնազարյանները (մի որոշ շրջան եղել է նրանց իշխանական կենտրոնը)⁹: Սոթքում իշխած բոլոր այս տոհմերը ժառան-

Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908, с. 424. **К. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - III в. н.э.**, Москва-Ленинград, 1959, с. 202. **Ս. Սարգսյան**, Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, Երեւան, 1996, էջ 15-20. **Հ. Այվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Երեւան, 2007, էջ 73-7:

⁸ **Ս. Բարխուդարյան**, Արցախի, Շաքիի եւ Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, ՊԲՀ, 1971, թ. 1, էջ 52-76. **Ա. Այվազյան**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 241. **Ա. Յակոբեան**, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագավորությունները Թ.-Ժ. դարերում (Աղբիրագիտական դիտարկումներ), ՀԱ, Վիեննա-Երեւան, 2011, էջ 67-119. **Ա. Ժամկոչյան**, Թ.-Ժ. դդ. ջնարակած խեցեղենը պատմաաշխարհագրական համատեքստում ուսումնասիրելու փորձ, «Խոսքով Կոտակից մինչեւ Կարո Ղաֆադարյան», Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, (17 հուլիսի 2017թ., Երեւան), Երեւան, 2017, էջ 21-23:

⁹ **Կարապետ եպս.**, Նիսիեր հայ մելիքության մասին. Դոփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, պ. Բ., Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 97-172. **Գ. Կիրակոսյան**, Մատենագիտական տեղեկություններ Դոփյանների մասին, ՊԲՀ, 1969, թ. 1, էջ 217-226. **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը Ժ.-ԺԶ. դարերում, Երեւան, 1975. **Բ. Ուլուբաբյան**, Զրուցարան, Ծաղկաքաղ հայոց պատմության, Երեւան, 1991, էջ 425-426. **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 10-11. **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 2007, էջ 205-207. **Բ. Ուլուբաբյան**, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, Երեւան, 2001, 319-338. **Ա. Մաղալյան**, Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները ԺԷ.-ԺԹ. դդ., Երեւան, 2007, էջ 158-161. **Ա. Մանուչարյան**, Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիմագրագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ, Հայագիտության հարցեր, 2016, թ. 2, էջ 82-94: Տե՛ս նաեւ **Յ. Թօփեան**, Յուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, ժողովածու 1878-1898, մաս Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89. **Ե. Լալայեան**, Գանձակի գավառ, հ. Ա., Թիֆլիս, 1901, էջ 106-107 (Երկեր, հ. Բ., Երեւան, 1988, էջ 11). **Մ. Բարխուդարյան**, Պատմություն Աղվանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 136. **Ա. Յովհաննիսեան**, Նիսիեր հայ մելիքության մասին, «Արարատ», 1915, թ. Թ.-Ժ., էջ 788-792. **Ե. Լալայեան**, Նոր Բայազետի գաւառ. Նշանաւոր վանքեր, ԱՀ, գք. XXIV, թ. 1, 1913, էջ 51-60. **Լ. Խաչիկյան**, ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 84. **Գ. Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Նի Եորք, 1942/43, հ. Գ., էջ 186. **Վ. Հակոբյան**, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Ա., Նյույորք հայ ժողովրդի պատմության, գիրք Գ., Երեւան, 1951, էջ 184-185. **Րաֆֆի**, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. Ժ., Երեւան, 1959, էջ 176-177. **Ա. Արեւշատյան**, **Վ. Բարխուդարյան** եւ այլք, Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում. XIV-XVIII դդ., հ. Դ., Հայ ժողովրդի պատմություն, բազմահատորյակ, Երեւան, 1972, էջ 102. **Հ. Հակոբյան**, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Երեւան, 1989, էջ 8-9. **Ա. Շահնազարյան**, **Վ. Թորոսյան** եւ **ուրիշ.**, Հայոց պատմություն, հ. Բ., Միջին դարեր (Դ. դար - ԺԷ. դարի առաջին կես), գիրք Բ. (Թ. դարի կես - ԺԷ. դարի

Նկ. 1. Առաջին տապանաքար, լայներես նիստ, որսի և կենդանամարտի տեսարան

Նկ. 2. Առաջին տապանաքար, կողային նիստ, զինանշան

Նկ. 3. Երկրորդ տապանաքար, առաջին լայներես նիստ, որսի տեսարան

Նկ. 4. Երկրորդ տապանաքար, երկրորդ լայներես նիստ, կենդանամարտի տեսարան

Նկ. 5. Երրորդ տապանաքար, առաջին կողային նիստ, խորանի մեջ առնված խաչ

Նկ. 6. Երրորդ տապանաքար, երկրորդ կողային նիստ, խորանի մեջ առնված խաչ

Նկ. 7. Երրորդ տապանաքար, առաջին լայներեն նիստ, որսի տեսարան

Նկ. 8. Երրորդ տապանաքար, երկրորդ լայներեն նիստ, «գինարբուլի» տեսարան

գական կապեր ունեին միմյանց հետ եւ ծագում էին «Ծավդէից երկրի իշխաններից»՝ «Զօրանամակ»-ի «Ծավդէացի» իշխանատոհմից¹⁰:

Ուշմիջնադարյան Սոթքում հայկական ներկայության մասին վերջին վիճաբեր հիշատակությունը վերաբերում է 1701 թ. Մելիք-Միրզախանի կողմից կանգնեցված խաչքարին¹¹: ԺԸ. դ. 20-30-ական թթ. գրեթե ողջ գավառը հայաթափվում է՝ կապված Ղրիմի թաթարների եւ կովկասյան ցեղերի (մասնավորապես լեզգիների) մի քանի ասպատակությունների հետ: Կուր-Արաքսյան տափաստանների քոչվորական որոշ ցեղախմբեր այստեղ անցնում են նստակեցության, ինչպես օրինակ, քրդական ծագմամբ քուրմիները: Վերջիններս այնքան են ստվարանում տարածաշրջանում, որ արդեն 1720-ական թթ. Սոթքի հարեւանության գտնվող Ծար գավառը (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ կազմել է ընդարձակ Սոթքի մասը) սկսեց կոչվել Քուրան¹²:

առաջին կես), Երեւան, 2014, էջ 237. **Ա. Մանուչարյան**, Գավառ քաղաքի պատմության նորահայտ քարտեզն էջը, ԲԵՀ, 2016, թ. 2, էջ 51-58:

¹⁰ **Ս. Կանայեանց**, Անյայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 9-16. **Ք. Ուլուբաբյան**, Պատմաաշխարհագրական ճշտումներ, ԲԵՀ, Հասարակական գիտություններ, 1971, թ. 1 (13), էջ 176-186. **Ք. Հարությունյան**, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարեւելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին, ԲԵՀ, Հասարակական գիտություններ, 1976, թ. 2, էջ 77-95. **Б. Арутюнян, Административно-политическое состояние северо-восточных областей Царства Великой Армении в 387-451 гг. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении**, т. 1, Ереван, 1991, с. 16-36. **Ա. Յակոբեան**, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», «Բազմավէպ», Վենետիկ, 2011, թ. 3-4, էջ 543: Տե՛ս նաեւ **Ք. Ուլուբաբյան**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության (Ե.-Է. դդ.), Երեւան, 1981, էջ 7-8:

¹¹ **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 625. **Ե. Լալայան**, 1910, նշվ. աշխ., էջ 27. **Ս. Բարխուդարյան**, Դիվան հայ վիճագրության, պր. IV, Երեւան, 1973, արձ. 1350, էջ 332:

¹² **Գ. Աղանեանց**, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ., Թիֆլիս, 1894, էջ 494. **Ս. Կարապետյան**, «Քուրմիներն Արցախում», «Իրան-Նամէ», թ. 32-34, 1999, էջ 31-32: Տե՛ս նաեւ **Դ. Էջօ**, Сношения Петра Великого с армянским народом, Документы, Санкт Петербург, 1898, с. 421. **Խմբագրական**, Ղարաբաղու մելիքները, «Լումայ», Գիրք Ա, 1900, էջ 291-293. **Ա. Յովհաննիսեան**, Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., 1921-1922, էջ 105-112. **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Գ., գիրք Բ., Երեւան, 1973, էջ 303. **Ա. Յակոբեան**, Պատմաաշխարհագրական եւ վիճագրական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 225-245. **Հ. Պետրոսյան**, **Լ. Կիրակոսյան**, **Վ. Սաֆարյան**, Հանդաբերդի վանքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2009, էջ 70. **Ե. Հայկունի**, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 73-74:

Այժմ՝ մինչ նորահայտ տապանաքարերի ներկայացումը, անդրադառնանք ուշմիջնադարյան տապանաքարային պատկերաքանդակի բնորոշ գծերին:

Ուշմիջնադարյան տապանաքարային քանդակի բնորոշ գծերը. Ժե. դարում հայ իրականություն մեջ երեւան է գալիս տապանաքարի մի նոր տիպ, որը համադրում էր խաչքարի ու հարթ տապանաքարի գործառույթը եւ իր վրա կրում էր կենցաղային քանդակներ: Շնորհիվ իր ծավալային լուծման ու հորինվածքների՝ այն զանգվածեղություն մեջ խաղում էր տապանաքարի, իսկ ուղղաձիգությունը՝ վերգերեզմանային կոթողի դեր: Նրա մի լայն նիստը, որպես կանոն, զբաղեցնում են խաչային հորինվածքները, իսկ մյուսը՝ պատկերաքանդակը: Հարթ կամ կլորացող (օրորոցաձեւ) վերնամասով տապանաքարի երեւան գալն արդյունքն էր խաչքարային մշակույթի անկման, խաչքարի գործառույթային ու հորինվածքային բազմազանության կորստի եւ զուտ վերգերեզմանային կոթողի վերածման¹³:

Ժե.-Ժե. դդ. լայն տարածում է ստանում տապանաքարային քանդակը, որի հիմնական թեմաները մահը հաղթահարելու ժողովրդական պատկերացումներն էին, հիմնական կերպարները՝ հանգուցյալները: Քրիստոնեական թեմաների ազատ մեկնաբանությունները եւ ժողովրդական ընկալումների ներմուծումը լավագույնս մատնացույց են անում այն փոխմիաձույլ՝ քրիստոնեական-ժողովրդական բնույթը, որ բնորոշ է հայ ուշմիջնադարյան մշակույթին ընդհանրապես: Հաճախ պատկերվում են ոչ թե սոսկ կերպարներ, այլ ամբողջական տեսարաններ («կովի», «խնջույքի», «ընտանեկան դիմանկարի»), որոնք սովորաբար ընդհանուր եզր չունեն քրիստոնեական պատկերազրույթյան հետ:

Գոյություն ունեն մահը հաղթահարելու հայ միջնադարյան աշխարհընկալման երկու կարեւոր համալիր՝ «հավերժ խնջույք» եւ «հավերժ կով»։ Սրանք ընկալվում էին որպես լինելության գերագույն ձեւեր եւ հասարակության մեջ ձեռք բերում հիերարխիկ բացարձակ խորհրդանիշերի արժեք՝ հաջորդելով իրար թե՛ իրական կյանքում, թե՛ ծեսում եւ թե՛ առասպելական մտածողության մեջ: Խնջույքի գագաթնակետը «գինարբուքն» էր. ծեսում գինին դիտվում էր որպես կենաց կամ աստվածային հեղուկ: Այն առասպելապոետիկ մտածողության մեջ փոխարինում էր արյանը՝ արտաքին նմանություն եւ օրգանիզմի վրա ունեցած իր ներ-

¹³ Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ՝ 196:

գործույթյան շնորհիվ, եւ դրանով ձեռք բերում մահը հաղթահարելու, անմահություն պարգեւելու սրբազան գործառույթ: Խնջույքի ամեն մի մասնակից իրեն հանձնում էր «կենաց հեղուկին» եւ գտնում իր «մրցակցին»: Խոսքային մրցակցությունը ծավալվում էր այլաբանական լեզվով եւ ստանում մահը հաղթահարելու իմաստ¹⁴:

Մահը հաղթահարելու մյուս ձեւը այն սպանելն էր՝ ի դեմս նրա զանազան կերպավորումների: Ռազմական ուժի ցուցադրությունը, որսի տեսարանները, թշնամու հետ մենամարտը եւ կենդանամարտի տեսարանները կազմում էին «հավերժ կոլի» ընդարձակ թեման: Գազանամարտի տեսարանները լայն տարածում ունեին միջնադարյան հայ մշակույթի բազմաթիվ բնագավառներում. քանդակային արվեստ, մանրանկարչություն, խեցարվեստ, փայտագործություն եւ այլն, իսկ թշնամուն սպանելու թեման այդպես էլ պատկերազորորեն չներկայացվեց, ինչը միջնադարյան հայ քրիստոնեական մշակույթի ամենակարեւոր հումանիստական դրսեւորումներից է:

Այս բոլոր թեմաների պատկերումը խաչքարերի ու տապանաքարերի վրա, աշխարհիկ շինությունների ու եկեղեցիների պատերին, արհեստագործական տարբեր իրերի վրա, արդյունք էր այն պատկերացման, որ մահվան հաղթահարումը ոչ թե միանվագ գործողություն է, այլ անընդհատ, հավերժ գործընթաց¹⁵:

Սորքի նորահայտ տապանաքարերը. Ստորեւ փորձենք ներկայացնել Սորքից հայտնաբերված նոր տապանաքարերը հիշյալ համատեքստում:

Առաջին տապանաքար. Տափակ, ուղղանկյուն, 127 x 115 x 29 սմ չափերով, աստիճանական նեղացող եռամակարդակ վերնամասով տապանաքարը գտնվում է Վարդենիս-Քարվաճառ ճանապարհի եզրին: Նրա երեք նիստերը կրում են պատկերաքանդակներ, չորրորդ կողային նիստը հարթեցված է եւ թողնված անզարդ: Այժմ ներկայացնենք այդ պատկերաքանդակներն առանձին-առանձին:

¹⁴ Հ. Պետրոսյան, Անանիա Շիրակացու «Խրախճանականքը» եւ միջնադարյան խնջույքը, Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Արեւելքը, Երեւան, 2000, էջ 356-361:

¹⁵ Հ. Պետրոսյան, Հովսեփ Օրբելին եւ Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակի հետազոտության խնդիրը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, թ. 2, 2014, էջ 100-113: Հմմտ. Բ. Առաքելյան, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, էջ 33-34:

Առաջին լայներես նիստին (նկ. 1) ուղղանկյուն շրջանակի մեջ պատկերված է որսի տեսարան¹⁶: Ձախից աջ նկարագրությամբ պատկերված են ձիու վրա նստած հեծյալ, որսի շուն, եղջերու, իրար ընդառաջ եկող ցուլ ու առյուծ, այժմ եւ եւս մեկ հեծյալ:

Բավական ջանասիրությամբ են քանդակված հեծյալների հանդերձանքը, զենքերն ու գլխարկ-սաղավարտը, որոնք ձիու հետ միասին համարվում են անձի կարգավիճակն արտահայտող կարեւոր հատկանիշներ: Նրանք նստած են ուղղաձիգ դիրքով, շարժման մեջ են, ոտքերը կողքի են, իսկ գլուխը՝ դիմահայաց: Երկուսն էլ կրում են սուր ելուստով ավարտվող կոնաձեւ գլխարկ-սաղավարտ եւ գոտի: Առաջին ձիավորը մի ձեռքով բռնել է նետը, մյուսով լարել աղեղը: Պատկերված է նաեւ մեջքին ամրացված կապարճը: Երկրորդ ձիավորը ձեռքում պահել է հարվածի պատրաստ կեռ թուր, իսկ մյուս ձեռքով բռնել է ձիասանձը: Գոտուց երկու փոկերի օգնությամբ կախված է թրի պատյանը:

Ձիերը պատկերված են ռեալիստորեն եւ շարժման մեջ: Թամբած են, սանձած եւ հարդարված (կարծես թե հանգուցված են պոչերը): Երեւում են թամբը, պարանոցի եւ պոչատակի փոկերը: Առաջին ձիու պարանոցից կախված է զանգակ հիշեցնող մի առարկա¹⁷:

Պատկերաքանդակում բավական հետաքրքիր է ճակատ-ճակատի կանգնած ու կարծես իրար ընդառաջ եկող ցլի եւ առյուծի պատկերներով տեսարանը: Միջնադարի նույնիսկ քրիստոնեամտավորական շրջանակներում կենդանիների մենամարտի տեսարանները դեռ պահպանում էին կռվի միջոցով մահը հաղթահարելու իմաստաբանությունը¹⁸: Այս առումով ուշագրավ է Թ. դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու Անանուն շարունակողի՝ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու՝ գազանամարտի եւ այն կերտող վարպետի մտահղացման մասին արած այն դիտողությունը, թե դրանք հիշեցնում են ապրելու համար նրանց կռիվը, ինչը շատ սիրելի է իմաստուններին¹⁹: Մենամարտող կենդանիներին թվարկելիս հեղինակը հիշա-

¹⁶ Հմմտ. Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV դարերում, Երեւան, 1976, էջ 143-148:

¹⁷ Հմմտ. Գ. Կարախանյան, Որսի տեսարաններ XIII դարի պատկերաքանդակներում, ԼՀԳ, 1974, թ. 3, էջ 70-85, նկ. 4:

¹⁸ Հ. Պետրոսյան, Բռնակոթի հայտնի տապանաքարի հորինվածքի մեկնության շուրջ, ՀԱ, 2000, էջ 429-456:

¹⁹ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երեւան, 1985, էջ 462-463. Տես նաեւ Կ. Մաթեոսյան, Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 71-72:

տակում է նաեւ ցուլին եւ առյուծին, ինչը տեսանելի է քննարկվող օրինակում: Առյուծի եւ ցուլի մենամարտ պատկերված կա բազմաթիվ այլ հուշարձաններում (Յախագ Քարի, Թանահատի վանքի, Գեղարդավանքի, Մակարավանքի, Օշկավանքի, Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու, Դիրբեքի Ս. Կիրակոս եկեղեցու պատերին, Գոմքի հայտնի խաչքարի պատվանդանին, Խաչեն-Դորբատլի գյուղի դամբարանի պատին, Որոտնավանքի, Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու եւ Քարվաճառի Թանգարանի բակի որոշ տապանաքարերի, մեր կողմից քննարկվող մյուս տապանաքարի վրա եւ այլն)²⁰:

Երկրորդ լայներես նիստը մեծապես վնասված է: Գրեթե ոչինչ հստակ չի երևում: Նշմարելի են ձեռքին սափոր բռնած մարդկային մի պատկեր, ավելի ձախ՝ ուղղանկյուն մի իր, որը, հավանաբար, պնակիտ է:

Երրորդ՝ կողային երեսի պատկերաքանդակը (նկ. 2) հերալդիկ տեսք ունի. պատկերված է թեւատարած արծիվ՝ ճանկերում խոյ բռնած: Արծիվն ունի բավական խրոխտ կեցվածք, կանգնած է ուղղաձիգ՝ գլուխը աջ թեքած: Քանդակված է ծավալի հիանալի զգացումով: Պահպանված չէ թռչնի աջ թեւը: Արծիվի չափերը միտումնավոր մեծացված են՝ կարծես շեշտելով պատկերաքանդակում արծիվի կերպարի գլխավոր խորհրդանիշ լինելը:

Ընդհանրապես արծիվի պատկերով կնքադրոշմներն ու քանդակները շատ տարածված երևույթ էին հին եւ միջնադարյան իրականության մեջ: Դրանք հիմնականում ունեին հերալդիկ նշանակություն. արծիվն ուներ սրբազան խորհուրդ եւ համարվում էր արքայական թռչուն (օրինակ՝ Աքեմենյանների, Երվանդունիների, Արտաշիսյանների զինանշանն էր), նաեւ հին աշխարհի շատ ժողովուրդների առասպելներում ամենատարածված աստվածացված թռչունն էր, խորհրդանշում էր երկինքն ու արեւը: Արծիվը պատկերվում էր առանձին, որեւէ կենդանու վրա կանգնած կամ ճանկելիս (այծեղջյուր, եղջերու, ձի, եղնիկ, ցուլ, այծ, առյուծ, շնագայլ, ընձուղտ, օձ, խոյ, գառնուկ եւ այլն):

Կենդանու վրա կանգնած արծիվի պատկերով հորինվածքը բավական տարածված էր (որտեղ արծիվը կոցահարում է կամ ճանկել է իր զոհին, ինչպես քննարկվող օրինակում) եւ կապված է հաղթական որսի թեմայի հետ: Արծիվը հանդիսանում էր ներքին (անդրչիրիմյան) եւ վերին աշ-

²⁰ Գ. Կարախանյան, Մակարավանքի քանդակները եւ նրանց քանդակագործը, ՊԲՀ, թ. 4, 1974, էջ 100-108. Ս. Մնացականյան, Աղթամար, Երեւան, 1983, էջ 93-94. Հ. Դետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 306. Ս. Կարապետյան (փետրվար, 2016 թ., բանավոր հաղորդում):

խարհներն իրար կապող մի էակ՝ քրիստոնեական գաղափարաբանութ-
յան մեջ խորհրդանշելով նաեւ հարուստիւնն ու ուժը²¹:

Ճանկող արծվի պատկերը հայտնի էր Հայաստանում թե՛ անտիկ
շրջանում, թե՛ միջնադարում: Այդպիսի պատկերների կարելի է հանդի-
պել դրամների վրա, աշխարհիկ եւ հոգեւոր շինութիւնների պատերին,
խաչքարային եւ տապանաքարային պատկերաքանդակներում: Ընդուն-
ված է համարել, որ ճանկող արծիվը հայ նախարարական տոհմերից Մա-
միկոնյանների, նաեւ Պռոշյանների (Խաղբակյաններ) եւ Օրբելյանների
զինանշանն էր²²: Արքայական թռչնի պատկերումը զինանշանի վրա պա-
տահական չէր: Մամիկոնյաններն իրենց արքայական ծագում էին վերագ-
րում, իսկ թվարկված մյուս տոհմերը ծագումնաբանորեն կապված էին
Մամիկոնյանների²³:

Քննարկվող տապանաքարի պատկերաքանդակների բովանդակային
մանրամասներից եւ կատարողականութիւնի բարձր մակարդակից կարելի
է ենթադրել, որ հանգուցյալը պատկանել է հասարակական բարձր դիրքի
եւ, հավանաբար, ունեցել ազնվականական ծագում:

Եվ, չնայած այն հանգամանքին, որ այս առումով բավական հավա-
նական է թվում այն տեսակետը, թե Զաքարյանների եւ Մամիկոնյանների
հետ խնամիական եւ բազմաթիվ այլ կապերով կապված, քաղաքական մեծ
ազդեցութիւն եւ հավակնութիւններ ունեցող «Արարատյան մելիքների
գահերեց», «պարոնաց պարոն» տիտղոսակիր Սողբի տերերը²⁴ կարող
էին իրենց զինանշանին եւս պատկերել ճանկող արծիվ²⁵, կարծում ենք,

²¹ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Երեւան, 1949, էջ 92-94. Ժ. Խաչատրյան, Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմմաներ եւ քանդակներ, ՊԲՀ, 2003, թ. 2, էջ 163-180:

²² Ա. Պատրիկ, Պատմական հայ դրոշները, ՊԲՀ, 1967, թ. 1, էջ 161-170. Ռ. Մաթեոսյան, Պոռոշյանների տոհմական զինանշանը եւ նրա պատմաճագումնաբանական վերլու-
ծությունը, ՊԲՀ, 1989, թ. 2, էջ 116-122. Տ. Հայկազն, Հայկական իշխանական զինա-
նշանները (նկարագրական փորձ), Գիրք առաջին, Երեւան, 2005, էջ 69-73. Հ. Դեմոյան, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ, դրոշներ, պարգեւներ, Երեւան, 2012, էջ 140-157:

²³ Ռ. Մաթեոսյան, Հայկական զինանշաններ, Երեւան, 2002:

²⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, պատմա-ինա-
գիտական ուսումնասիրություն, մաս առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 15. Վ. Հացու-
նի, Հայոց դրոշները պատմութեան մէջ, Վենետիկ, 1930, էջ 35-36. Գ. Կիրակոսյան, Դոփյան իշխանական տան ծագման հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1985, թ. 3, էջ 77-85. Հ. Կարա-
պետյան, Մեծ Մագրա գյուղի վիմագրերը, ՊԲՀ, 1986, թ. 2, էջ 232-237. Ռ. Մաթեոս-
յան, Պոռոշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը, ԼՀԳ, 1986, թ. 11, էջ 65-70:

²⁵ Հմմտ. Ա. Դաբաղյան, Զինանշանի արծվի իմաստաբանության շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ,

որ այս, նաեւ Հայաստանի այլ վայրերից հայտնի տապանաքարային պատկերաքանդակներում ներկայացված գառնուկ ճանկող արծիվը այլաբանորեն խորհրդանշում է հանգուցյալի հոգու փրկությունը²⁶:

Երկրորդ տապանաքար. 63 x 44 x 19 սմ չափերով, հարթ վերնամասով ուղղանկյուն-գուգահեռանիստի տեսք ունեցող տապանաքարը գտնվում է գյուղապետարանի բակում: Նրա երկու լայներես նիստերին պատկերաքանդակներ են, կողային մի երեսը հարթ է եւ անզարդ, մյուս երեսը՝ կտրված:

Առաջին լայներես նիստին (նկ. 3) ուղղանկյուն շրջանակի մեջ պատկերված է հանդիսավոր շարժման մեջ գտնվող հեծյալ, որը մի ձեռքով բռնել է սանձը, իսկ մյուսով՝ որսի բազե²⁷: Պատկերված է նաեւ գինու մեծ գավաթ եւ մի եղջերու: Որսորդության մեջ բազեի, շների (բարակների)²⁸ ինչպես քննարկված նախորդ տապանաքարի պատկերաքանդակում, օգտագործման բազմաթիվ վկայություններ ունենք հայկական ճարտարապետական կոթողների, տապանաքարերի վրա պատկերված տեսարաններում եւ հայ միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում²⁹: Եղջերու (ինչպես այս պատկերաքանդակում) եւ այծ (ինչպես քննարկվող հաջորդ տապանաքարի վրա կտեսնենք) հետապնդող հեծյալ որսորդ, որսի բազե եւ շուն պատկերող տեսարանները տարածված էին Գեղարքունիքի եւ Արցախի ԺԶ.-ԺԷ. դ. տապանաքարային պատկերաքանդակներում: Որսորդությունը համարվում էր պատվավոր գործ, քաջության եւ խիզախության նշան³⁰:

Երկրորդ նիստին (նկ. 4) պատկերների ուրվագծերը կրկնող հարթ ներքնամասով շրջանակի մեջ պատկերված է կենդանամարտի տեսարան: Պատկերաքանդակի ձախ մասը ամբողջությամբ վնասված է, իսկ աջ մասում պատկերված է շարժման մեջ գտնվող առյուծ: Քննարկված նախորդ

Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1990-1994 թթ. ազգագրական եւ բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Երեւան, 1995, էջ 17:

²⁶ Ճանկող արծվի պատկերներով տապանաքարային պատկերաքանդակներ են հայտնի Քաղսիից, Ֆանտանից, Ներքին Գետաշենից, Նորատուսից, Գեղիովտից, Կարմիրգյուղից, Ուխտասարից (նախկին Քյամալլու), Եղվարդից, Տեղից եւ այլ վայրեր:

²⁷ Հմմտ. Գ. Կարախանյան, Հայաստանի միջնադարյան կենցաղային քանդակները (XV-XVI դդ.), ԼՀԳ, 1975, թ. 8, էջ 31-47, նկ. 3:

²⁸ Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957, էջ 203:

²⁹ Հմմտ. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, դրվագ Ա., էջ 22:

³⁰ Ս. Բարխուդարյան, Գ. Կարախանյան, Հայկական գերեզմանական հուշարձանները եւ նրանց քանդակները, ՊԲՀ, 1959, թ. 4, էջ 195-210:

եւ տարածաշրջանից ծագող այլ տապանաքարային պատկերաքանդակների քննությունից ելնելով կարելի է վստահաբար ասել, որ այս պատկերաքանդակի վնասված հատվածում պատկերված է եղել առյուծին ընդառաջ եկող ցուլ³¹:

Երրորդ տապանաքար. 110 x 85 x 41 սմ չափերով, կլորացող (օրորոցաձեւ) վերնամասով ուղղանկյուն-զուգահեռանիստի տեսք ունեցող տապանաքարը գտնվում է վաղմիջնադարյան «Սոթք 1» ամրոցի հարեւանությամբ եւ հավանաբար ծագում է վերջինիս անկումից հետո այստեղ առաջացած գերեզմանոցից: Նրա երկու լայն նիստերին պատկերաքանդակներ են, իսկ կողային երկու նիստերին (նկ. 5, 6) պատկերված են ծայր բլթակը ձգված, կանոնավոր նշագարդի կամ բողբոջի տեսք ունեցող զույգ եռաբլթակներով ավարտվող թեւերով մեկական խաչեր, մի հանգամանք, որը խաչին հաղորդում է տերեւակալած ու բողբոջած արտաքին: Խաչերը տեղադրված են ուղղանկյուն հիմքով ու կամարաձեւ վերնամասով (այս առանձնահատկությունը բնորոշ էր ԺԵ.-ԺԷ. դդ.) խորանի մեջ՝ ետնախորքի անդարդ հեռացման միջոցով (այս սկզբունքով աչքի են ընկնում XVI-XVII դդ. Գեղարքունիքում տարածում գտած մի խումբ խաչքարեր), իսկ խաչահատումն ընդգծված է ներփորագիր խաչով:

Առաջին լայներես նիստին (նկ. 7) ուղղանկյուն շրջանակի մեջ պատկերված է որսի տեսարան: Շարժման մեջ ներկայացված ձիուն նստած հեծյալը, որ գլխին ելնդավոր սաղավարտ ունի, աջ ձեռքով սանձը, իսկ վեր պարզած ձախ ձեռքով կեռ թուր բռնած՝ հետապնդում է քարայծին: Այժի այս պատկերն ունի արխայիկ տարրեր եւ նմանություն ժայռապատկերային արվեստին³²:

Երկրորդ լայներես նիստին (նկ. 8) կամարաձեւ վերնամասով ուղղանկյուն շրջանակի մեջ պատկերված է «հավերժության» խորհրդանիշ,

³¹ Այս եւ նախորդ տապանաքարի վրա հայատառ արձանագրության եւ խաչային պատկերի բացակայության հանգամանքի շուրջ (տապանաքարերի բավական վնասված լինելու պարագայում) տես **Ա. Խաչատրյան**, К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV—XVI вв.), ВОН, 1984, № 12, с. 50-67. նույն հոդվածի ընդարձակ տարբերակը՝ **Ա. Խաչատրյան**, К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV—XVI вв.), К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении, т. 1, Ереван, 1991, с. 255-275. տես նաև **Ա. Սաֆյան**, Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике, К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении, Ереван 1991, с. 236-254:

³² Հմմտ. օր.՝ **Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆարյան**, Սյունիքի ժայռապատկերները, ՀՀՀՀ, հ. Դ., պր. 1, Երևան, 1970. **Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Իսրայելյան**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ՀՀՀՀ, հ. Զ., պր. 2, Երևան, 1971:

բարձր, սրածայր գլխարկ կրող մատուվակ, որն աջ ձեռքով բռնել է մի սափոր, իսկ ձախ ձեռքով գինու գավաթ («կյանքի բաժակ») է մեկնել հեծյալին: Վերջինս պատկերված է հանդիսավոր ուղղաձիգ դիրքով: Ձախ ձեռքով բռնել է սանձը, իսկ աջ ձեռքում բարձր պահել է պնակիտ:

Հայ միջնադարյան աշխարհընկալման մեջ «ուսումնասերի» կերպարը պատկանում էր իդեալականացված կերպարների թվին, եւ պարտադիր չէր, որ հանգուցյալը անպայմանորեն այդպիսին եղած լիներ երկրային կյանքում: «Ուսումնառություն» թեմայի պատկերումը տապանաքարային քանդակներում արդյունք էր հայ ինքնություն հիմնական համալիրներից մեկի՝ գրքի եւ գրի հանդեպ ժողովրդական պաշտամունքի գոյություն³³:

Եզրակացություններ. Քննարկելով Սոթքից հայտնաբերված երեք նորահայտ տապանաքարերը՝ կարող ենք արձանագրել, որ պատկերաքանդակներում ներկայացված տեսարանները միջնադարյան աշխարհընկալումների արդյունք են եւ ուղղված են մահը հաղթահարելուն: Պատկերում են հանգուցյալներին եւ նրանց հարազատներին՝ իդեալական կենսատարածքում: Ցավոք տապանաքարերը մասնակի վնասված են եւ հնարավորություն չեն տալիս պատկերաքանդակների ամբողջական եւ ճշգրիտ վերլուծության:

Տապանաքարերի վրա արձանագրությունների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս ճշգրիտ թվագրման, սակայն հաշվի առնելով նրանց արտաքին հատկանիշները, պատկերաքանդակների սյուժետային բովանդակությունը, քանդակված խաչերի ձեւաբանությունը, բազմաթիվ զուգահեռների առկայությունը, տարածաշրջանի պատմա-քաղաքական զարգացումների մասին առկա տվյալները՝ տապանաքարերը կարող ենք թվագրել XVI-XVIII դարի առաջին տասնամյակներով:

Այսպիսով՝ Սոթքի նորահայտ երեք տապանաքարերն ուշմիջնադարյան արվեստի տեղական մի դրսեւորում են եւ տարածաշրջանում հայկական բազմադարյա մշակութային գործունեության արդյունք:

³³ Հ. Պետրոսյան, «Ուսումնասերի» կերպարը ուշմիջնադարյան հայ տապանաքարային քանդակում, Քրիստոնեական Հայաստանի արվեստը, Միջազգային գիտաժողով, Երեւան, 2001, էջ 43-45:

РЕЗЮМЕ

Данная работа посвящена проблемам анализа, семантики и датировки барельефов надгробных плит, недавно открытых в деревне Сотк Гегаркуникской области. Сцены, представленные на этих плитах, являются свидетельством армянского средневекового мировоззрения и символизируют победу над смертью, поскольку на них запечатлены усопшие, их родные и близкие. Точная датировка не представляется возможной из-за отсутствия эпиграфики, однако, учитывая их внешние признаки, сюжетное содержание, морфологию выгравированных крестов, наличие многочисленных параллелей, данные об историческом развитии региона, надгробные плиты могут быть датированы первыми десятилетиями XVI-XVIII вв.

SUMMARY

This work is devoted to the problems of analysis, semantics and dating of images of tombstone sculptures recently discovered in the village of Sotk, Gegharkunik region. The scenes presented on these plates are the result of the Armenian medieval worldview and are aimed at the victory over death, since they depict their deceased relatives and friends. Precise dating is not possible due to the lack of written records. However, given their external signs, plot content, the morphology of engraved crosses, the presence of numerous parallels, the historical development of the region, tombstones can be dated to the first decades of the 16th and 18th centuries.

